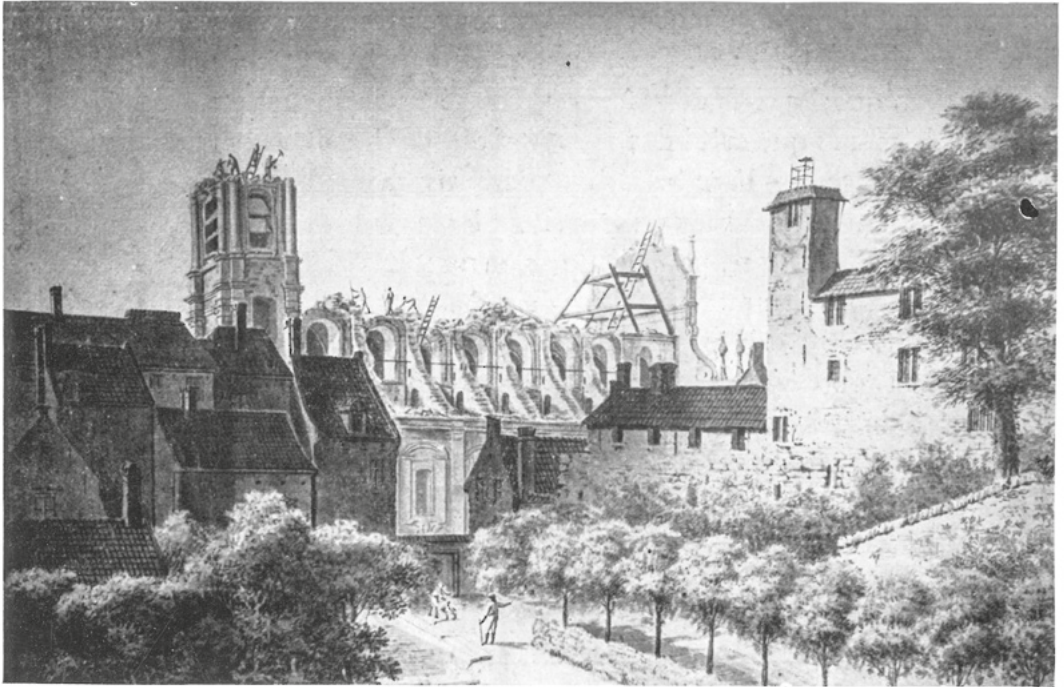

Brussel, sloop van de Jezuïetenkerk, aquarel uit 1812 [Plantenga, *L'architecture religieuse*, 61].

Thomas Coomans¹

De geseculariseerde kloosters in Brussel en Antwerpen: factoren van stedelijke transformatie aan het begin van de negentiende eeuw

De opheffing van alle religieuze huizen in de Zuidelijke Nederlanden tussen 1773 en 1796 leidde tot een omvangrijke herordening van onroerende goederen. In minder dan een halve eeuw zou de architectonische aanwezigheid in de vorm van religieuze gebouwen in het stedelijk landschap compleet veranderen: terwijl het merendeel van de parochiekerken bleef bestaan, werden bijna alle kloosters gesloopt dan wel omgebouwd of herbestemd tot kazernes, gevangenissen, opslagplaatsen of ander industrieel gebruik. Niet alleen werd de publieke ruimte opnieuw ingericht, met nieuwe straten en pleinen in de toen heersende neoclassicistische stijl, maar die openbare ruimte werd ook geseculariseerd en een uitdrukking van het wereldbeeld van de Verlichting.² Het omvangrijke vrijkomen van het kerkelijk onroerend goed in de steden, gecombineerd met de nieuwe dynamiek van de ambachtelijke productie na de afschaffing van de gilden, vormde, om François Antoine te citeren, een 'uitzonderlijk geschenk voor de steden' aan de vooravond van de industriële revolutie en de moderne tijd.³

Het onderzoeksproject 'De herverkavelde stad: stedelijke transformaties en erfgoedwording na de secularisatie van de kloosters in België' ontwikkelt een historische en architectonische benadering van het *afterlife* na de opheffing van de stedelijke kloosters in België en de voortschrijdende 'erfgoedwording' daarvan.⁴ Onze belangrijkste onderzoeksvraag is die naar de concrete mechanismen van de transformatie van de geseculariseerde kloosters, die gesloopt dan wel hergebruikt werden, en van het stedelijk landschap in de liberale stad aan het begin van de negentiende eeuw. Het onderzoeksproject richt zich op steden met een verschillend sociaal, economisch en politiek profiel: Antwerpen, Brussel en Brugge. Dit artikel beperkt zich tot de twee Brabantse steden: Brussel, de hoofdstad en tevens de grootste stad, en Antwerpen, militair-strategisch en als zeehaven van belang.⁵

De opheffing van de kloosters en de stedelijke transformatie die hieruit resulteerde, is een thema dat steeds meer aandacht krijgt van stads- en architectuurhistorici. Zo werden op de internationale conferentie over stadsgeschiedenis in Lissabon in 2014 twee sessies gewijd aan de ontwikkelingen en herbestemmingen van oude stedelijke kloosters.⁶

1 Met dank aan Arnoud-Jan Bijsterveld voor de vertaling uit het Frans.

2 Van de Vijver, 'La ville en chantier'.

3 Antoine, 'La vente des biens nationaux'.

4 Onderzoeksproject gefinancierd door het Fonds voor Wetenschappelijk Onderzoek Vlaanderen - FWO, G.0B0912N: *De herverkavelde stad. Stedelijke transformaties en 'erfgoedwording' na de secularisatie van de kloosters in België (1773/1796-1860)*. De promotoren van dit project zijn Prof. Thomas Coomans (KU Leuven, Faculteit Ingenieurswetenschappen, Departement Architectuur, hoofdpromotor), Prof. Jan De Maeyer (KU Leuven, KADOC), Prof. Inge Bertels (Vrije Universiteit Brussel, ae-lab), Prof. Luc Noppen (Université du Québec à Montréal, ESG) en Prof. Bart Verschaffel (KU Leuven, KULAK).

5 Zie verder: Coomans en Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden'.

6 'Convent Confiscation and Disposal and its Role in Urban Change' (sessie M29) en 'The Urban Role of Religious Houses in a Globalised and Comparative Perspective' (sessie M41) tijdens 'Cities in Europe, Cities in the World – 12th International Conference on Urban History', Lissabon, september 2014.

De secularisatie van de kloosters in de Zuidelijke Nederlanden

De combinatie van drie historische factoren maakt van de Belgische steden een uitzonderlijk onderzoeksobject. Allereerst kenden de Zuidelijke Nederlanden een grote dichtheid van steden waarin de aanwezigheid van religieuze orden, die al groot was sinds de Middeleeuwen, nog aanzienlijk werd versterkt tijdens de Contrareformatie. Voorts maakt de afhankelijkheid van achtereenvolgens de Oostenrijkers (van 1713 tot 1792/1794), de Fransen (tussen 1792/1794 en 1814/1815) en de Nederlanders (1815-1830) de historische context van de secularisatie van de geestelijke huizen op Belgisch grondgebied een unieke casus in Europa. De ontwikkeling van de relaties tussen kerk en staat tijdens de overgang naar de negentiende eeuw is er dus bijzonder interessant. In de derde plaats was België de bakermat van de industriële revolutie op het continent: de steden maakten een snelle groei door en er kwam op grote schaal een nieuwe architectuur tot stand dankzij het nieuwe kapitaal dat werd voortgebracht door de industrie.

Op 2 september 1773 vaardigde keizerin Maria-Theresia in de Nederlanden het besluit van paus Clemens XIV uit om de Sociëteit van Jezus ofwel de orde der jezuïeten op te heffen.⁷ De staat confisqueerde en verkocht alle eigendommen van de jezuïeten. In de jaren 1783-1785 hief keizer Jozef II in de Zuidelijke Nederlanden 163 kloosters op: hij beschouwde hen als 'ontdaan van sociaal nut'.⁸ Dit besluit maakte deel uit van zijn kerkelijke beleid. De volgende en laatste stap in de secularisatie vond plaats op 1 september 1796, toen het Franse Directoire besloot om alle religieuze huizen op te heffen. Dit besluit leidde tot een grootschalige overdracht van onroerende goederen.⁹ In een internationale context bezien verliep het secularisatieproces in de Zuidelijke Nederlanden anders dan elders. Het had dus ook andere gevolgen voor de gebouwen en het erfgoed. De Belgische situatie resulteerde uit de overgang van het Jozefisme naar de Franse Revolutie. In Midden-Europa, waar het Jozefisme eveneens toesloeg, waren de gevolgen van de Franse Revolutie minder omdat de Fransen deze regio's pas annexeerden na het concordaat tussen de Franse staat en de rooms-katholieke kerk in 1801-1802.

Het lot van de opgeheven religieuze huizen is vooral bestudeerd in monografische studies gewijd aan afzonderlijke kloosters en abdijen. De opheffing wordt daarin in het algemeen gezien als het eindpunt van hun geschiedenis.¹⁰ Inderdaad slaagden slechts enkele gemeenschappen erin hun gebouwen terug te krijgen in het kader van het Katholiek Reveil in de eerste helft van de negentiende eeuw. In het ruimere kader van de secularisatie en de relaties tussen kerk en staat hebben historici vooral de onroerendgoedkwesties en de ideologische, politieke en economische aspecten onderzocht van wat men 'kerkelijk zwartgoed' en 'dodehandsgoederen' noemt, met inbegrip van de nieuwe religieuze stichtingen in de negentiende eeuw, zonder zich echter te verdiepen in de mechanismen achter de herontwikkeling van de gebouwen.¹¹ Tot slot zijn er enkele studies gewijd aan het hergebruik van kloostergebouwen in het kader van de opkomende industriële revolutie, in het bijzonder in Gent.¹²

De meeste architectuurhistorici, op hun beurt, hebben zich gericht op de nieuwe architectuurtypologieën van de moderne staat, zoals scholen, hospitalen, militaire architectuur, rechtbanken, gevangenissen enzovoort, en van de industriële periode, zoals spoorwegstations, magazijnen, enzovoort. Zij concentreren zich op nieuwe creaties en gaan in het algemeen voorbij aan het toch belangrijke fenomeen van het hergebruik van bestaande gebouwen.¹³

Het overleven van de meest aangepaste kloosters

Historici die zich bezighouden met architectuur en stedenbouw in de eerste helft van de negentiende eeuw, zijn meestal vol lof over de neoclassicistische metamorfose van de middeleeuwse stad als resultaat van het rationele vooruitgangdenken en van het samengaan van een goed georganiseerde lekenstaat met de industrie.¹⁴ Benaderingen die rekening houden met de processen van hergebruik en de erfgoedwording van de gebouwen zijn afwezig. De notie van ‘vandalisme’, die in de jaren 1790 een omslag markeert in de bewustwording inzake erfgoed en aan het begin staat van de opkomst van openbare musea tijdens de Franse periode, richtte zich eerder op kunstvoorwerpen en roerende goederen afkomstig uit kerken en kastelen dan op de gebouwen zelf.¹⁵

De betiteling ‘het overleven van de meest aangepaste kloosters’ refereert aan het selectieproces dat plaatsvond na de secularisatie. De archiefbronnen laten zien dat talrijke kloosters onmiddellijk na de secularisatie of na een eerste herbestemming werden gesloopt. De bouwmaterialen werden verkocht en hergebruikt, terwijl het uitgestrekte landbezit werd verdeeld en verkocht in afzonderlijke percelen die toegankelijk waren vanaf nieuwe straten. De locaties van andere kloosters werden omgevormd tot openbare pleinen, soms ook openbare parken. Van veel kloosters werden alle sporen in het stedelijk landschap uitgewist, dat als gevolg daarvan ingrijpend veranderde. Zo werd in 1812 de grandioze barokkerk gesloopt die de jezuïeten in Brussel in 1610-1616 hadden gebouwd (zie afbeelding op pagina 112). Plotseling waren de barokke toren en de façade, die twee eeuwen lang een uitdrukking waren geweest van de Contrareformatie, verdwenen uit het stadsbeeld van de hoofdstad.¹⁶ Op de plaats van de kerk werd een openbaar plein aangelegd en de kloostergebouwen werden omgebouwd tot justitiepaleis, voorzien van een nieuwe voorgevel in de vorm van een classicistisch tempelfront. In de meeste gevallen herinnert alleen de straatnaam nog aan het bestaan van een stadsklooster of een begijnhof. In uitzonderlijke gevallen slaagden de religieuze orden of congregaties erin hun kloostergebouwen en geschonden kerken opnieuw in handen te krijgen. Eén van de belangrijkste redenen hiervoor was de lange tijd die verstreek tussen de opheffing en het ontstaan van een gunstiger situatie voor de kloosterorden. Terwijl de parochiekerken al na het Concordaat van 1801 hun deuren weer konden openen, moesten de religieuze gemeenschappen wachten tot de Belgische grondwet van 1831, dat wil zeggen tussen 58 en 35 jaar na de opheffing. In de tussentijd waren het eigendom en het gebruik van oude kloostergebouwen of ‘kerkelijk zwartgoed’ meermaals gewisseld, hetgeen iedere restitutie onmogelijk maakte.

De stedelijke kloosters waren niet slechts religieuze centra: ze waren vaak verbonden aan instellingen voor gezondheidszorg en onderwijs. Al eeuwenlang bedienden gespecialiseerde religieuze congregaties het merendeel van de hospitalen en de scholen. De opheffing van de kloosterorden en de wens een werkelijk moderne samenleving te stichten brachten

7 Deneef e.a., *Les jésuites belges*.

8 Lenders, ‘Trois façons de gouverner’.

9 Bodinier en Teyssier, *L'événement le plus important de la Révolution*.

10 Bijvoorbeeld in de reeks van het Centre National de Recherches d'Histoire Religieuse: *Monasticon Belge* (8 dln.; Bruges-Liège 1890-1993), alsook in de publicaties en tentoonstellingen rond kloostergeschiedenis opgezet onder aanvoering van rijksarchivaris Ernest Persoons in de jaren 1987-2002.

11 Bijvoorbeeld Antoine, *La vente des biens nationaux*.

12 Dambruyne, Bral, Rambaut en Laporte, *Een stad in opbouw*, 171-245.

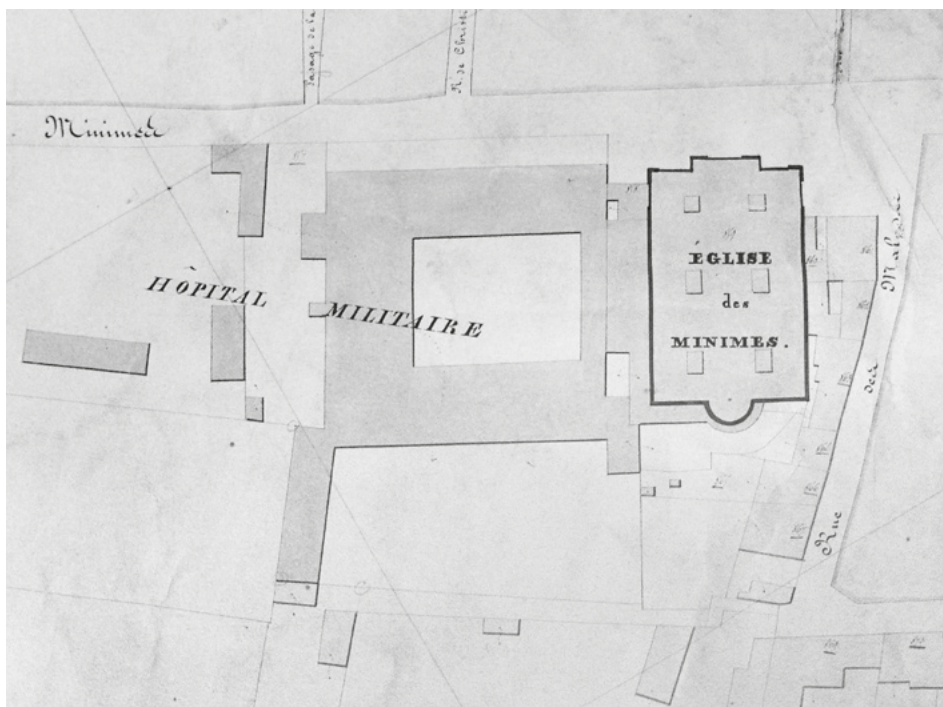
13 Dierkens-Aubry en Vandenbreeden, *De 19de eeuw in België*; Buyle, Dehaeck en Deveseleer, red., *Architectuur van Belgische hospitalen*.

14 Loir, *Bruxelles néoclassique*.

15 Souchal, *Le vandalisme de la révolution*.

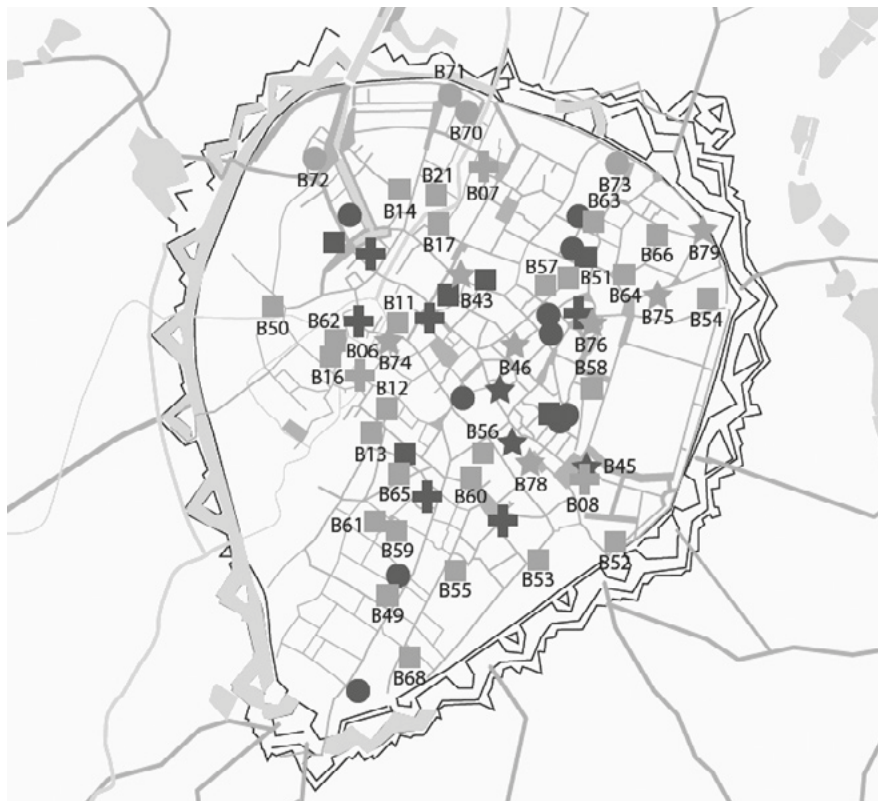
16 Plantenga, *L'architecture religieuse*; Snaet, ‘De jezuïetenkerk van Brussel’.

voor de overheid de verantwoordelijkheid met zich mee scholen, ziekenhuizen en andere liefdadigheidsinstellingen te ontwikkelen. De staat was ook verantwoordelijk voor rechtbanken en gevangenissen. Bovendien was er in de sterk gemilitariseerde context van die tijd en tijdens de opkomende industriële revolutie een onmiddellijke, grote behoefte aan industriële en militaire gebouwen, zoals fabrieken, magazijnen, kazernes, arsenalen enzovoort. Daarom wekt het geen verbazing dat deze nieuwe functies vaak ontwikkeld werden in bestaande gebouwen. Vanwege het gebrek aan beschikbare ruimte binnen de stedelijke vestingwerken en om evidente economische redenen – nieuwbouw was aanmerkelijk duurder en kostte meer tijd dan het hergebruik van bestaande gebouwen – boden de opgeheven kloosters een onmiddellijke en zuinige oplossing.

Op het Primitief kadaster van Brussel, begin jaren 1830, staat het voormalige klooster van de Miniemen vermeld als militair hospitaal, terwijl de voormalige kloosterkerk een parochiekerk is geworden (Federale overheidsdienst Financiën).

Het waren vooral contextuele aspecten die de overlevingskansen van de kloostergebouwen bepaalden. In de loop van de eerste helft van de negentiende eeuw was de aanpak voor alles pragmatisch. De staat van onderhoud van de gebouwen, hun ligging en vorm vormden de belangrijkste criteria voor het zoeken naar passende en financieel voordelige hergebruiksopties. De Franse dichter Théophile Gautier was tijdens een bezoek aan Luik geschokt op de deur van een oude kerk te lezen: 'église à vendre, pour démolir ou autre chose' ('kerk te koop voor sloop of wat dan ook').¹⁷ De toestand veranderde slechts geleidelijk in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw. Er werden toen historische en kunstzinnige maatstaven aangelegd om de erfgoedwaarde te bepalen van de gebouwen die het hadden overleefd en, ten slotte, om te beslissen over hun behoud.¹⁸

Stadsplattegrond van Brussel uit circa 1770, met locatie van alle kloosters (vierkantjes), parochiekerken (kruisjes) en andere kapellen (Reconstructie: Valerie Vermandel en Eva Weyns).

Brussel

Rond 1775 telde Brussel binnen zijn vestingwallen twee abdijen, 21 kloosters, een kartuis en twee begijnhoven, die een aanzienlijk oppervlak van de stad in beslag namen. Ook de meeste gasthuizen beschikten over een kapel. Overigens lagen een tweede kartuis en nog eens zes abdijen met uitgestrekte landgoederen in de zone rond de stad.¹⁷ Brussel was de volkrijkste stad van het land, met een bevolking die groeide van 74.437 inwoners in 1783 naar 113.207 inwoners in 1842. Voorts ervoer Brussel als nationale hoofdstad een bijzondere druk op de onroerendgoedmarkt, met een behoefte aan esthetische omvorming, de aanleg van openbare ruimten, de bouw van regeringsgebouwen, kazernes voor het leger enzovoort. Brussel was ook een geïndustrialiseerde stad: de eerste gasfabriek op het continent werd gebouwd in 1818 op de plek van een gasthuis; de eerste spoorweg op het continent ging in 1835 in Brussel van start.

¹⁷ Gautier, 'Caprices et zigzags', 82.

¹⁸ Stynen, *De onvoltooid verleden tijd*.

¹⁹ Van Wijnendaele, *Promenade dans les couvents et abbayes de Bruxelles*; Coomans, 'Kerken, kloosters en kapellen'.

De recente en opmerkelijk synthese van Christophe Loir over de ‘verandering in de stedelijke ruimte’ van het neoclassicistische Brussel wijdt slechts twee pagina’s aan de ‘laïcisering van de stedelijke ruimte’.²⁰ Daarnaast beginnen de meeste studies over de ontwikkeling van de hoofdstad pas bij de grote projecten van de jaren 1860, die onder de stedenbouwkundige invloed stonden van de Parijse ‘Hausmannisatie’.²¹

Vanwege de toenemende verdichting van de stad werden de meeste kerken en kapellen van geestelijke huizen in Brussel gesloopt, terwijl de kloostergebouwen die hergebruikt konden worden, dat ook daadwerkelijk werden. Zelfs twee parochiekerken – Sint-Goriks en Sint-Jan – werden gesloopt. De belangrijkste middeleeuwse kloosters, van de karmelieten of lievevrouwbroeders, de minderbroeders en de predikheren, die binnen de eerste stadsomwalling lagen, kregen snel een nieuwe functie. Deze ontwikkeling van het kerkelijk onroerend goed werd bevorderd door de stad, die door middel van doorbraken nieuwe straten en openbare pleinen aanlegde in het oude stedelijke weefsel, terwijl particuliere investeerders huizen lieten bouwen. Het meest opzienbarende geheel is zonder twijfel de bouw door de stad van het Groot Godshuis (Grand Hospice) in 1824-1827, in samenhang met de aanleg van nieuwe straten. Dit gebouw in rationele neoclassicistische stijl met twee binnenhoven staat op de plaats van een deel van het begijnhof van Brussel.²²

Klooster van de Lievevrouwbroers of Carmelieten in Brussel, in de middeleeuwen binnen de eerste stadsomwalling (gestipte lijn) gesticht. Na de afschaffing werden twee nieuwe straten door het kloosterdomein getrokken en werd het terrein verkaveld (Stadsarchief Brussel, figuratieve stadsplattegrond, circa 1730, en Primitief kadaster, Federale overheidsdienst Financiën).

Vanaf het einde van de Oostenrijkse periode in 1792/1794 tot 1852 waren de drie belangrijkste kazernes van de hoofdstad gevestigd in gebouwen die niet voor militair gebruik gebouwd waren. Het ging om de zusterkloosters van de annuntiaten, de Dames de Lorraine en van Sint-Elisabeth. Het laatste bleef in functie tot 1905.²³ De Franse wet over militaire inkwartiering in de hoofdstad van oktober 1796 noemt nergens de bouw van nieuwe onderkomens, maar bevorderde het hergebruik van oude kloosters door militairen. Het Departement van de Leie – de huidige provincie Oost-Vlaanderen – moedigde de gendarmes aan in de eerste plaats de oude kloosters in ogenschouw te nemen voor hun onderdak.

De kapellen van de birgitiessen en de rijke klaren, evenals het deel van het klooster van de bogarden dat de Académie des Beaux-Arts van de stad werd, vormen het nog bestaande kloosterlijk erfgoed in Brussel. Hiertoe behoren ook de opmerkelijke barokkerk van het

Groot Begijnhof en de classicistische kerk van de miniemen, die aan sloop ontsnapten omdat ze na het Concordaat van 1801 parochiekerken werden.²⁴ De augustijnenkerk werd tot aan de sloop in 1890 achtereenvolgens hergebruikt als magazijn, protestantse kerk en postkantoor. Bij de sloop werd de barokke façade erkend als erfgoed en beschouwd als historisch monument. De voorgevel werd vervolgens gedemonteerd, verplaatst naar een nieuwe wijk in aanbouw in Elsene en geïntegreerd in een nieuwe parochiekerk.²⁵

Antwerpen

Stadsplattegrond van Antwerpen eind achttiende eeuw, met locatie van alle kloosters: 1. Sint-Michielsabdij (1124), 2. Sint-Elisabethgasthuis (1238), 3. Bogaarden (1228), 4. Terzielen (1592), 5. Begijnen (1544), 6. Dominicanen (1249), 7. Victorinnen (c. 1545), 8. Alexianen (1547), 9. Witzusters (1312), 10. Zwartusters (1345), 11. Falcons (1350), 12. Urbanisten (1354), 13. Geschoeide Karmelieten (1408), 14. Sint-Salvatorsabdij (1445), 15. Minderbroeders (1450), 16. Arme Clarissen (1456), 17. Jezuïeten (1573), 18. Kapucijnen (1585), 19. Augustijnen (1607-1608), 20. Annuntiaten (1608-1609), 21. Ongeschoeide Karmelietessen (1612-1615), 22. Miniemen (1614, 23), Discalsen (1618), 24. Engelse Theresianen (1619), 25. Luithagen (1621), 26. Oostmallen (1621), 27. Predikherinnen (1621), 28. Kartuziers (1621), 29. Kapucinessen (1645), 30. Norbertinessen (1648-1649), 31. Brigittijnen (1652), 32. Marollen (1671), 33. Grauwzusters (1678), 34. Apostolinnen (1680), 35. Ursulinen (1682) (Reconstructie: Pieter Jan Pelgrims)

20 Loir, *Bruxelles néoclassique*.

21 Brussel, *breken, bouwen*; Demey, *Bruxelles*.

22 Coeckelberghs en Loze, red., *Un ensemble néo-classique à Bruxelles*.

23 In 1852 werd de eerste nieuwe kazerne in Brussel gebouwd. B. Mihail, *Militair erfgoed*; zie ook Sorgeloos, 'De staat van het kazerneement te Brussel'.

24 Coeckelberghs en Loze, *L'église Saint-Jean-Baptiste au béguinage*.

25 Demey, *Bruxelles*, 78-91.

Na de herovering door de Spanjaarden in 1585, ontwikkelde Antwerpen zich tot een katholiek en militair bolwerk tegenover de protestantse Republiek.²⁶ De stad werd opnieuw de zetel van een bisdom en groeide uit tot de hoofdstad van de Contrareformatie, met een sterke religieuze aanwezigheid in de stad. Vóór de religieuze hervormingen aan het einde van de achttiende eeuw bevonden zich binnen de stadsmuren een grote abdij, 33 kloosters en een begijnhof. Onder het Franse bewind verstevigde Antwerpen zijn rol als departementshoofdstad en militair-strategisch fort. Het ontwikkelde een regionaal georiënteerde textielindustrie maar de groei van de haven bleef beperkt tot 1863.²⁷

Napoleon versterkte de militaire rol van Antwerpen als haven van waaruit hij de invasie van Groot-Brittannië beoogde. Dientengevolge beperkten de Fransen zich niet tot het herbestemmen van bestaande gebouwen maar realiseerden zij ook belangrijke infrastructurele werken, zoals nieuwe kaden, en planden zij de bouw van rationele militaire gebouwen. In de archieven zijn talrijke projecten bewaard, waarvan er maar enkele zijn gerealiseerd. Zo werd de norbertijnenabdij van Sint-Michielsabdij aan de Schelde in het zuiden van Antwerpen omgebouwd tot militair arsenaal. De Sint-Michielsabdij was gesticht in de twaalfde eeuw en binnen haar muren lagen een immense gotische abdijkerk, talrijke gebouwen, hoven en tuinen. De abdij werd verdeeld in percelen en de tracés van twee nieuwe straten werden over het ommuurde terrein getrokken. Een houten plankier werd op halve hoogte in de kerk ingebouwd om het bruikbare oppervlak te verdubbelen. Langs de kerk werden nieuwe gebouwen voor een rationeel arsenaal gepland. De oude abdij bleef militair domein tot 1870, toen de hele rivier werd rechtgetrokken en langs de Schelde nieuwe kaden werden aangelegd. Alle abdijgebouwen verdwenen successievelijk en in plaats daarvan werden nieuwe bouwblokken gebouwd.

Transformatie van de voormalige Sint-Michielsabdij van Antwerpen. Links een voorstel tot het openen van twee nieuwe straten (de twee horizontale grijze balken), circa 1800-1803 (Bibliothèque nationale de France, Cartes et plans, GE C-1612). Rechts een voorstel tot inrichting van het marine arsenaal en de bureaus voor de Dienst der maritieme werken, circa 1805 (Erfgoedbibliotheek Hendrik Conscience, Bijzondere collecties, Handschriften, Port d'Anvers – Recueil de plans, Inv.nr. 542611) (Tekeningen Pieter Jan Pelgrims).

In tegenstelling tot Brussel werden in Antwerpen alle parochiekerken gehandhaafd en bleven de kerken van verscheidene grote kloosters bestaan, waaronder de opmerkelijke laatgotische kerk van de dominicanen of predikheren (Sint-Paulus) en de barokkerk van de jezuïeten, thans Sint-Carolus Borromeuskerk. De onbebouwde terreinen van de kloostertuinen werden veranderd in nieuwe openbare pleinen, bijvoorbeeld het plein voor de jezuïetenkerk, een plein naast het nieuwe theater op het terrein van de karmelieten en een nieuwe straat in de kloostertuinen van de predikheren. Net als in Brussel werd de Academie van Schone Kunsten gehuisvest in een oud klooster, in dit geval dat van de franciscanen: de kerk werd deels gesloopt en omgebouwd tot museum, terwijl het kloosterpand met galerijen de binnencour werd van de academie. Veel kleine stedelijke kloosters in Antwerpen kenden een ander lot. Verscheidene verdwenen geheel uit het stadsbeeld, zoals de kloosters van de miniemen, de alexianen, de Engelse theresianen en de apostolinnen, terwijl andere werden gehandhaafd of ten tijde van het katholieke Réveil van de jaren 1830 zelfs in gebruik werden genomen door andere religieuze congregaties. Zo kwam het Witzustersklooster, na gefungeerd te hebben als kazerne, in bezit van de congregatie van Sint-Vincentius a Paulo, die er haar sociale activiteiten in de metropool ontwikkelde.²⁸ De voormalige kloosters van de zwartzusters, de kapucijnen en de kartuizers kregen ook een nieuw kerkelijk leven en het begijnhof werd teruggegeven aan de begijnen. In 1819 schonk koning Willem I de oude kerk van de annuntiaten aan de evangelisch-protestantse kerk, zodat de kerk van confessie wisselde.

Het begijnhof van Antwerpen overleefde de Franse Revolutie (foto THOC 2010).

²⁶ Bertels, De Munck en Van Goethem, red., *Antwerpen*.

²⁷ Bertels, *Building the City*.

²⁸ Coomans, 'De architectuurgeschiedenis'.

Een ongeëvenaarde metamorfose van de stad

De verandering in het stedelijk landschap als gevolg van (gedeeltelijke) sloop, hergebruik en percelering van omvangrijke gebouwencomplexen tijdens de overgang van de achttiende naar de negentiende eeuw leidde tot een aanzienlijk verlies van ruimtelijke en visuele referentiepunten in de stad. Dit zette de stad grondig op haar kop en veroorzaakte gaten in zowel het stedelijk weefsel als het collectief geheugen. Het verlies en de transformatie van belangrijke oude spirituele en sociaaleconomische centra in de steden verliep zeker niet in een sfeer van algemene onverschilligheid. We weten weinig van de gevoelens van de stedelingen voorafgaand aan de jaren 1830, toen zich de idee van 'nationaal erfgoed' ontwikkelde. Als gevolg daarvan richt een onderdeel van ons onderzoeksproject zich op de erfgoedwording van de stadskloosters, dat wil zeggen de manier waarop de meest aangepaste gebouwen bleven bestaan, vervolgens geleidelijk aan 'erfgoed' werden en ten slotte beschermd werden.²⁹

De kapel van het Brigittinnenklooster in Brussel is meer dan twee eeuwen herbestemd (foto THOC 2013).

In de decennia volgend op de secularisatie wisselden de voormalige kloosters dikwijls van eigenaar als gevolg van speculatie, economische crisis en wisselende investeringsstrategieën. Het komt dus geregeld voor dat gebouwen, na één of meer keren te zijn hergebruikt, alsnog afgebroken werden en vervangen door nieuwe gebouwen die beter beantwoordden aan de rationalisatie van de infrastructuur en de modernisering van openbare instellingen.

Het spreekt voor zich dat de secularisatie van religieuze huizen leidde tot een herordening van onroerend goed en van de ruimte en daarmee een nieuwe stedelijke dynamiek mogelijk maakte. De bronnen in de archieven laten zien hoe de Oostenrijkse en later de Franse overheid de hand legden op de kloostergebouwen en ze in de eerste plaats hergebruikten ten dienste van de vorming van de nieuwe instellingen van de moderne staat: vooral rechtbanken, universiteiten, musea, gevangenissen en kazernes. Wanneer de staat niet geïnteresseerd was, erfden de steden de oude kloosters en benutten deze voor gemeentelijke projecten zoals hospitals, weeshuizen en scholen. De steden konden ook besluiten een nieuw openbaar plein aan te leggen of de kloosters te verkopen aan particuliere projectontwikkelaars ten behoeve van woningbouw en industrie. Verschillende scenario's waren mogelijk, naargelang de publieke of particuliere status van de ontwikkelaar.³⁰ Was de keuze voor het ene of het andere scenario een kwestie van toeval of het resultaat van specifieke stedelijke strategieën? Of was de ligging van de gebouwen bepalend, dat wil zeggen centraal of perifeer, aan het water of aan een belangrijke of secundaire straat? Ons onderzoeksproject onderzoekt de rijke overheidsarchieven en de overgebleven materiële bronnen ten einde de veranderingsmechanismen op het spoor te komen en zal deze in beeld brengen met geëigende kaarten.

RÉSUMÉ

La sécularisation des couvents à Bruxelles et à Anvers: facteurs de transformation urbaine au tournant du XIXe siècle

La suppression des couvents dans les villes belges entre 1773 et 1796 contribua à une métamorphose profonde du paysage urbain. La combinaison de trois facteurs historiques fait des grandes villes belges un cas exceptionnel : 1°) la longue tradition urbaine y comprenait depuis le Moyen Âge une forte présence religieuse, renforcée lors de la Contre-Réforme ; 2°) la succession des dominations autrichienne, française et hollandaise au tournant du XIXe siècle constitue un contexte historique unique dans lequel se déroulèrent le processus de sécularisation et les changements de relations entre l'Église et l'État ; 3°) la Belgique étant le berceau de la Révolution industrielle sur le continent, le capital provenant de l'industrie et des investissements privés contribua de manière décisive à la croissance et aux transformations des villes.

²⁹ Noppen, Coomans en Drouin, red., *Des couvents en héritage*.

³⁰ Coomans en Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden'.

Cet article présente un projet de recherche en cours consacré à la transformation urbaine après la suppression des couvents dans les villes de Belgique et à la patrimonialisation progressive des couvents dans les années 1830-1860. Deux grandes villes sont présentées dans l'article : 1°) Bruxelles (1 abbayes et 28 couvents), la capitale et la cité la plus peuplée du pays, sujette à une industrialisation précoce et à une modernisation esthétique, requérait des nouveaux bâtiments publics, administratifs, militaires et hospitaliers ; 2°) Anvers (1 abbaye, 26 couvents), capitale provinciale, ville portuaire et ville militaire stratégique, centre régional d'industrie textile et de chantiers navals.

La comparaison de Bruxelles et d'Anvers révèle différentes stratégies de redéveloppement urbain, et différents acteurs selon le statut privé ou public du promoteur immobilier. Dans le cas de réaffectation, des couvents étaient assignés aux nouvelles institutions de l'État laïque (tribunaux, casernes, écoles, hôpitaux, prisons, musées) ou utilisés par des propriétaires privés à des fins industrielles ou de logement. Dans le cas de démolition, les couvents étaient remplacés par un nouveau tissu urbain, allant de logement privés à la création de nouveaux espaces publics et de bâtiments de prestige pour la nouvelle élite (théâtres, jardins botaniques).

Les propriétaires d'anciens couvents changèrent souvent en raison de la spéculation immobilière, des crises économiques et de la diversification des investissements. Il n'était pas rare que des bâtiments, dans un premier temps réaffectés, furent ensuite démolis et remplacés par des nouveaux bâtiments à cause de la rationalisation des infrastructures et de la modernisation des institutions publiques.

(Résumé en français par Thomas Coomans)

Literatuur

- Antoine, F., *La vente des biens nationaux dans le département de la Dyle* (proefschrift Université Libre de Bruxelles 1997).
- Antoine, F., 'La vente des biens nationaux à la fin du XVIIIe siècle, nouvelle donne pour la ville', *Articulo. Journal of Urban Research* 1 (2009) online journal op articulo.revues.org/1015.
- Bertels, I., *Building the City. Antwerp 1819-1880* (dissertatie KU Leuven 2008).
- Bertels, I., B. De Munck en H. Van Goethem (red.), *Antwerpen. Biografie van een stad* (Antwerpen 2010).
- Bodinier, B., en E. Teyssier, *L' v nement le plus important de la Révolution: la vente des biens nationaux (1789-1867) en France et dans les territoires annexés* (Paris 2000).
- Brussel, breken, bouwen: architectuur en stadsverfraaiing 1780-1914 (Brussel 1979).
- Buyle, M., S. Dehaeck en J. Deveseleer (red.), *Architectuur van Belgische hospitalen*. M&L-Cahier 10 (Brussel 2004).
- Coeckelberghs, D., en P. Loze, *L' glise Saint-Jean-Baptiste au béguinage à Bruxelles et son mobilier* (Bruxelles 1981).
- Coeckelberghs, D., en P. Loze, red., *Un ensemble n o-classique à Bruxelles: le Grand Hospice et le quartier du Béguinage* (Bruxelles 1983).
- Coomans, Th., 'Kerken, kloosters en kapellen: evolutie en betekenis van een meervoudig erfgoed in het Brusselse culturele landschap', *Erfgoed Brussel* 13 (2014) 6-34.
- Coomans, Th., 'De architectuurgeschiedenis van de Antwerpse Magdalenakapel en het witzusters-klooster' in: A. Dewulf, J. De Maeyer, L. Vints, J. De Volder, Th. Coomans, K. Van Cleempoel en H. Hoet, *Het Huis van Sant' Egidio. Kammenstraat 51. Zeven eeuwen een hart voor de armen in Antwerpen* (Tiel 2015).
- Coomans, Th., en R. Klaarenbeek, 'De ruimtelijke metamorfose van steden na de secularisatie van de kloosters in België vanaf 1773 tot 1860', *Stadsge-schiedenis* 18 (2014).
- Dambruyne, J., G.J. Bral, A. Rambaut en D. Laporte, *Een stad in opbouw. Gent van 1540 tot de wereldtentoonstel-ling van 1913* (Tiel 1992).
- Demey, Th., *Bruxelles. Chronique d'une capitale en chantier*, vol. 1 (Bruxelles 1990).
- Deneef, A., e.a. (red.), *Les jésuites belges 1542-1992. 450 ans de Compagnie de Jésus dans les provinces belgiques* (Bruxelles 1993).
- Dierkens-Aubry, F., en J. Vandenbreeden, *De 19de eeuw in België. Architectuur en interieurs* (Tiel 1994).
- Gautier, Th., 'Caprices et zigzags' in: * uvre complet*, vol. 5 (Paris 1978).
- Lenders, P., 'Trois façons de gouverner dans les Pays-Bas autrichiens' in: R. Mortier en H. Hasquin (red.), *Unité et diversité de l'empire des Habsbourg à la fin du XVIIIe siècle* (Bruxelles 1988) 41-53.
- Loir, C., *Bruxelles néoclassique: mutation d'un espace urbain 1775-1840* (Bruxelles 2009).
- Mihail, B., *Militair erfgoed* (Brussel 2010).
- Noppen, L., Th. Coomans en M. Drouin, red., *Des cou-vents en héritage / Religious Houses: A Legacy* (Mon-tr al 2015).
- Plantenga, J.H., *L'architecture religieuse dans l'ancien duché de Brabant depuis le règne des archiducs jusqu'au gou-vernement autrichien (1598-1713)* (La Haye 1926).
- Snaet, J., 'De jezuïetenkerk van Brussel en de XVIIIde-eeuwse religieuze architectuur in de Zuidelijke Ne-derlanden' in: A. Deneef en X. Rousseaux (red.), *Vier eeuwen jezuïeten te Brussel / Quatre siècles de présence j suite à Bruxelles* (Leuven 2012) 153-170.
- Sorgeloos, C., 'De staat van het kazernement te Brussel in 1848 en de bouw van het Klein Kasteeltje', *Ge-meentekrediet van België. Driemaandelijks tijdschrift* 35 nr. 135 (januari 1981) 37-52.
- Souchal, F., *Le vandalisme de la révolution* (Paris 1993).
- Stynen, H., *De onvoltooid verleden tijd: een geschiedenis van de monumenten- en landschapszorg in België 1835-1940* (Brussel 1998).
- Van de Vijver, D., 'La ville en chantier: l'espace urbain s cularis  et la nouvelle place' in: L. Baydoux-Rous-seau, Y. Carbonnier en Ph. Bragard (red.), *La place publique urbaine du Moyen âge à nos jours* (Arras 2007) 225-234.
- Van Wijnendaele, J., *Promenade dans les couvents et ab-bayes de Bruxelles* (Bruxelles 2007).